

Пилип СЕЛГЕЙ,
кандидат філологічних наук,
Інститут мовознавства
ім. О. О. Потебні НАНУ,
м. Київ

ЛОГІЧНІСТЬ І ГАРМОНІЯ: ЯК КОМПОЗИЦІЯ ДОПОМАГАЄ РОЗУМІТИ ТЕКСТ

УДК 811.161.2:81'42

Ідеться про композицію як засіб відтворення співвідношення головного і другорядного. Обґрунтовується думка, що структурування змісту за важливістю допомагає читачеві швидше сприймати й глибше розуміти написане. Оглянуто засоби логічного виокремлення в наукових і навчальних текстах.

Ключові слова: композиція, текст, структура тексту, науковий стиль, логічний наголос.

У філологічній науці поняття композиції традиційно пов'язують передусім із творами художньої літератури. Проте якщо під цим поняттям розуміти будову твору, зумовлену задумом, змістом і завданнями, які стоять перед автором, стане очевидним, що композиція властива і творам інших мовних стилів, зокрема наукового.

Значення композиції полягає в тому, що вона поєднує частини тексту, внаслідок чого виникають істотні смислові (сюжетні або логічні) зв'язки. Завдяки їй текст не розпадається на механічну купу незалежних шматків, а щільно цементується в одне смислове ціле. Композиція струнко пов'язує й узгоджує все, про що пише автор. Серед показників довшеної композиції – співмірність і зрівноваженість частин, ритмічність зміни їх, цільність і завершеність усього твору.

У цій статті ми хотіли б акцентувати ще на одному, далеко не останньому за значущістю показникові – ієрархічності. У чому вона полягає? Зміст будь-якого тексту внутрішньо неоднорідний: у ньому зазвичай розрізняють головне і другорядне, істотне і неістотне, важливе і неважливе. Композиція, якщо вона ієрархічна, по-перше, чітко відокремлює головне від другорядного й, по-друге, підпорядковує другорядні моменти змісту головним. Завдяки цьому читач бачить у тексті смислові віхи, ключові тези, узагальнення, а отже, охоплює думкою ширший масив матеріалу, глибше осягає прочитане.

Практика показує, що далеко не всі автори належно дбають про правильне структурування змісту. Складнощі виникають і в школярів, і в студентів, і в дисертантів, і в зрілих науковців та викладачів. Прочитавши їхній текст (твір, реферат, статтю, монографію), іноді ловиш себе на думці: усе написано наче й правильно, тільки незрозуміло, що ж хотів сказати автор? Що прагнув донести? Заради чого взявся за перо? Часом і прикінцеві висновки не вносять ясності.

Звісно, незрозуміння можна поставити на карб самому читачеві: наприклад, якщо він працював із текстом поверхово, побіжно, не уважно. А якщо текст не розуміє не один, а багато читачів? Тоді виникає законна підозра, що

незрозумілість – провина автора, який не зумів розкрити як слід свій задум, не зміг відтворити в композиції ієрархічності змісту.

Причини, з яких авторові не вдається впорядкувати зміст за значущістю, бувають різні. Це і слабкі знання того предмета, про який він пише, і невміння аналізувати його, і брак навичок системного підходу. За останні десятиліття додалася ще одна причина – *мозаїчність сучасної культури*. Ця остання проявляється в тому, що нині багато хто здобуває знання не системно, а хаотично, не послідовно, а уривками, не цілеспрямовано, а навмання. Як наслідок – пізнане лишається неструктурованим за важливістю, а тому видається рівновеликим і рівновартісним.

Якщо раніше знання були переважно результатом роботи з книжками, то нині обізнаність формується великою мірою під впливом ЗМІ. Не секрет, що вони поряд із важливим подають чимало й «інформаційного сміття». Тож із безперервного потоку новин-одноденок у пам'яті лишаються не систематизовані знання, а фрагменти уривчастих уявлень: «Ми ковзаємо поверхнею явищ, отримуючи випадкові враження від більш-менш виразних фактів, але не докладаючи ні сили критичного судження, ні розумових зусиль» [4, с. 45]. Таким чином доволишній світ сприймається як плинний, порізнений, хаотичний.

У соціології та педагогіці з'явилися навіть спеціальні терміни: *кліпове читання, кліпове свідомість, кліповий світогляд, кліпове мислення* (в музичних кліпах відеоряд складається зі слабо пов'язаних між собою сцен і образів). Через надлишок інформації, її суперечливість і фрагментарність носієві такого мислення важко виділити в ній головне, встановити правильні логічні зв'язки, виявити, що від чого залежить. Важко не тільки зрозуміти повідомлення, а й утримати його в полі уваги, бо воно миттєво змінюється іншими повідомленнями.

Із появою інтернету мозаїчні віяння в культурі стократно посилюються. Робота в мережі привчає швидко переключати увагу, понад те, на відміну від книжки, зовсім не привчає зосереджувати її. Радше навпаки – прищеплює не уважність,

розосередженість. І коли школяр (студент) відповідає на поставлене запитання або пише творчу роботу, йому буває нелегко зорганізуватися, спинитися на чомусь одному, довести розпочате міркування до кінця. Кліповій свідомості, яка звикла без упину переключатися з одного смислового уривка на інший, важко сприймати тривалий час однорідну чи однотипову інформацію, зокрема книжні тексти. А що вже казати про створення їх! Брак цілісної композиції, уривчастість і незавершеність викладу можуть бути спричинені саме кліповим мисленням авторів.

Ось чому важливо навчати школярів і студентів писати не просто грамотно, а й вдумливо, послідовно, планомірно – щоб з їхнього тексту поставала цілісна, завершена картина, щоб було видно, в чому полягає задум автора, до чого зводиться суть написаного, чим воно збагачує наші знання.

Отже, як вибудовувати в композиції ієрархію змісту?

Текст завжди є результатом розумової роботи, а вона неможлива без визначеної мети. Перш ніж розпочати осмислювати, слід чітко усвідомити проблему, яку треба розв'язати. Це усвідомлення дуже важливе, бо надає мисленню потрібної скерованості й тим самим забезпечує його від випадково-хаотичного плину асоціацій [1, с. 201].

Оскільки текст відображає результати думання, йому теж властива цілеспрямованість (комунікативна мета). У тексті з добре продуманою, монологічною композицією всі складники виконують своє призначення, несуть якусь частку інформації. Кожне нове речення – крок на шляху до мети. Кожен новий розділ – етап на шляху до висновків. Виклад не тупцює на місці, не заводить на манівці, а неухильно рухається вперед і врешті приводить до кінцівки, яка природно впливає з початку. Нерідко автори засвідчують визначення цілей прямим текстом (*стаття має на меті; ми хочемо показати; далі з'ясуємо; спробуємо відповісти на ці питання; дослідження покликане заповнити цю прогалину*).

Указувати мету дослідження потрібно в окремих жанрах наукової літератури (дисертація, автореферат). І це не проста формальність, а важлива настанова, що дисциплінує мислення. Адже дехто полюбить переступати межі заявленої теми, відхилитися заради побічних тем. Унаслідок цього зміст розгортається не «вглибину», а «вширину». Тим часом розкриття головного лишається поверховим. Ще дехто схильний відтворювати факти «фотографічно», тобто не відбирати найбільш істотне й типове, а описувати все поспіль, переважаною викладом малоцікавими деталями, непотрібними подробицями. Текст виходить не так складним, як громіздким.

Тож не забуваймо про цільову настанову! Вона перетворює некеровані асоціації на осмислений, послідовний пошук, допомагає відкидати зайвину, гамає спокусу «розтікатися мислю по дереву». Виклад не розпливатиметься, гублячи напрям, а зберігатиме тематичну визначеність. До тексту потраплять лише ретельно дібрані, вивірені факти,

показові спостереження, доречні та присутні роздуми, які роблять написане якісним і змістовним.

Крім цільової настанови, важливо сформулювати для себе головну ідею майбутнього твору – те, що ми хочемо повідомити читачеві, суть нашої розвідки, ядро задуму. Саме ідея визначає, якою буде композиція: що ввести в текст, а що не брати, про що написати в першу чергу, а про що – у другу, з чого почати й чим закінчити.

Простий перелік фактів, хай і цікавих, іще не створює повноцінного твору. Факти самі по собі нічого не говорять, не приводять до жодних висновків. Читач може зрозуміти їх хибно, неправильно розставити акценти, випадкове сприйняти за головне і навпаки. Факти мають бути осмислені у світлі певної теорії чи концепції. «Усе творіння, – радив М. Костомаров, – має пронизувати головна ідея; єдність дії має пов'язувати окремі явища; барви й тіні мають бути накладені у властивому їм співвідношенні, все має носити образ послідовності й завершеності...» [3, с. 450]. Цей композиційний принцип видатний історик успішно втілював у своїх творах.

Ідейний стрижень – ось що перетворює зміст на стрункий і цілісний організм. Без такого стрижня написане лишатиметься звичайним набором фраз, що після прочитання безслідно вивітряться з пам'яті. Навіть якщо доводиться торкатись абсолютно різних питань, варто знайти спосіб сполучити їх спільним задумом. Тоді твір становитиме єдине ціле, хоч і складатиметься з кількох частин. Чим більше елементів змісту пов'язані спільною ідеєю, тим більша його систематичність і глибина. Факти, доводи, роздуми, оцінки, порівняння, спостереження, приклади, цифри, таблиці, діаграми, графіки – усе має підпорядковуватися головній ідеї, сприяти її розкриттю. Вона має пронизувати текст від початку до кінця. Працювати на неї повинне кожне речення й навіть кожне слово.

Можуть запитати: а що значить – головна? Та, яка найістотніша для розуміння теми. У предметі головним є те, чим він відрізняється від інших предметів, те, без чого він перестає бути собою й перетворюється на інший предмет. Натомість другорядне – це ті ознаки, набуваючи або втрачаючи які, предмет лишається самим собою, не змінює своєї сутності. Знання неістотного не дає великої користі, а незнання не завдає великих утрат.

Власне, мислення й має бути скероване на те, щоб відсіювати одиничне, несуттєве, випадкове й знаходити загальне, істотне, закономірне. Англійський математик і педагог А. Вайтхед писав: «Мистецтво роздумів полягає в тому, щоб відразу підійти до предмета з правильного боку, вхопитися за низку загальних ідей, які прояснюють ціле, і наполегливо групувати довкола них усі другорядні факти. Годі стати добрим мислителем, доки внаслідок постійної практики не зрозумієш, наскільки важливо схоплювати головні ідеї й тримати їх мертвою хваткою» [7, с. 84].

Чи завжди автори влучно схоплюють головне? На жаль... Одні рясно нанизують факти, не встановлюючи між ними ієрархічних зв'язків; другі захоплюються неістотними подробицями, «примітками до приміток»; треті захарашують виклад стомливими прикладами. Відкинути неістотне часом складніше, ніж виділити головне. Невміння розрізняти загальне й окреме – прямий шлях до помилкових висновків, коли поняття про предмет створюється на основі другорядних ознак. Як наслідок – губиться суть, не виникає цілісного уявлення про предмет.

Інша крайність – усе видавати за головне, надмірно виділяти й наголошувати. В одній педагогічній монографії ледь не все, про що заходить мова, дістає означення *важливий*: *важливий чинник, важлива роль, важливе місце, важлива умова, важливі завдання, важлива складова частина, важливий напрям, важливий вид діяльності, важлива форма методичної роботи, принципово важливе питання...* Через надуживання епітетом його виділювальна сила зводиться нанівець. З одного боку, якщо про явище згадують у тексті, воно вже важливе. Навіщо ж це щоразу підкреслювати? З другого – якщо всі явища видаються авторові однаково важливими, що тоді для нього неважливе? Що важливе, що неважливе – лишається загадкою. А це спотворює композицію, вадить правильному сприйняттю.

Планування композиції корисне тим, що розвиває вміння не розгублюватися в безмежжі матеріалу, влучно вилушувати зерно проблеми, вирізняти справді головне. Ось як описував цей процес дослідник читабельності текстів Р. Флеш: «...Ваш розум працює так само, як око або камера, коли вони скеровані на якийсь предмет. Щоб ясно бачити його, треба знайти правильний фокус, правильну перспективу, правильний кут бачення. Тільки подбавши про це, ви побачите, на що схожий предмет» [6, с. 44]. При цьому певна грань предмета різко виділятиметься на загальному тлі. Це буде той центральний пункт, який пояснює весь зміст твору й навколо якого обертатиметься виклад. Важливо – побачити його. Якщо ясно побачить автор, ясно побачить і читач. Зробити це легше, коли йдеться про групу людей чи серію подій. Важче, коли пишемо про щось різномірне чи абстрактне. І все ж тут теж треба відшукати, сказати б, спільний знаменник, те, що своєю значущістю охоплюватиме й підпорядкуватиме все інше. За словами Р. Флеша, через свою самоочевидність він часто буває майже невидимим [6, с. 49, 51–52].

Коли головну ідею твору визначено, треба окреслити неголовні й похідні ідеї. Їхня роль – обґрунтувати, роз'яснити й розвинути зміст головної. Чим тісніший їхній зв'язок з цією останньою, тим вони важливіші, тим більше місця їм відводиться в тексті. І навпаки.

Опрацьовуючи композицію, потрібно правильно розставляти акценти, пильнувати міру деталізації. Найістотніше описувати розгорнуто, менш істотне – стисліше, неістотне – побіжно, лише

згадкою чи натяком. Тоді деталі не розсіюватимуть уваги, не заступатимуть ідейного стрижня. Погодьмося: якщо головне описати дуже стисло чи розташувати не там, де треба, читач може зрозуміти його хибно. Якщо розводитися про дрібниці, розтягувати на цілий абзац те, про що можна сказати одним реченням, читач швидко втомиться й занудьгує.

Отже, завдання автора – перенести співвідношення «головне – неголовне» в текст, зберегти й увиразнити їхню ієрархію. Досвідчені автори використовують для цього мовні засоби різних рівнів.

Лексичні: *слід наголосити; важливо підкреслити; важко переоцінити; факт великої ваги; суть полягає в тому, що...; головне можна сформулювати так...; ключова відмінність полягає в...; найбільшою вадю є...; вирішальний чинник убачаємо в...; тепер переходимо до основного питання* тощо.

Фразеологічні (звороти з різним ступенем спаяності): *альфа й омега; наріжний камінь; раціональне зерно; проходити червоною ниткою; не що інше, як; ось у чому; аж ніяк* та ін. Наприклад: **Перше і головне**, що відображається в міміці людини, – це емоції (З журн.); *Дати дітям радість праці, радість успіху в навчанні, пробудити в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності – це перша заповідь виховання* (В. Сухомлинський).

Серед морфологічних засобів функцію логічного наголошування успішно виконують підсилювально-видільні та уточнювальні частки. Покажемо це на прикладах з «Історії української літератури» Д. Чижевського: *Літературні твори часто розглядаються лише як джерело для пізнання соціальних та політичних умов їхнього часу; Здається, що можна навіть відкрити деяку закономірність у зміні літературних стилів; Аналіз стилів привів до висновку, що саме зміни літературних стилів дають найкращі та суто літературні критерії для періодизації літератури; До справді дуже авантюрного життя великого воювника додано ще численні фантастичні, казкові мотиви; Якраз ці «менш важливі» гатунки набули в українському класицизмі надзвичайної ваги.*

Синтаксичним знаряддям логічного наголошування є порядок слів. Як відомо, в українському реченні ударною є кінцева позиція: *М. Коцюбинський над своєю мовою працював багато і систематично* (Ю. Шевельов); *Це визначення закріпилося в хімії надовго* (О. Голуб); *Досить відрізняється ще один, третій принцип художнього функціонування власних назв – гумористичний* (Ю. Карпенко).

Синтаксис нашої мови надзвичайно гнучкий: за його допомогою можемо передати цілу палітру інтонаційних відтінків, створити найрізноманітніші акценти й емоції. Візьмімо, наприклад, вставлені речення, приєднувальний і наслідково-сполучниковий зв'язок. Ось як майстерно використовував ці засоби Ю. Шевельов: *Але кожне нареччя не тільки переоформлює назвні ці елементи, а – і це головне – встановлює в них власні співвідношення; Врешті*

був і тут – а це найважливіше – центральний пункт дискусії з сербами: питання про одно- або багатодіалектну літературну мову; Перенесення питання в площину структури мови й порівняння не просто складників мови, а співвідношень і функцій складників мови, – ось те нове, що принципово відрізняє Михальчука від його сучасників.

Якщо засадничі тези автор висловлює не мимохідь, а спiniaючи на них увагу, їх легше помітити й запам'ятати. Відомо, що навчальні тексти, в яких добре розставлено змістові акценти, конспектувати легше, ніж ті, в яких цю роботу переказано на наші плечі. Щоб читач глибше осмислив написане, головні тези доцільно повторити кілька разів у різних місцях тексту. Багатократний вплив тієї самої думки на свідомість забезпечує закріплення та подальше запам'ятовування її. Певна річ, щоб уникнути одноманіття, цю думку варто видозмінювати, переформулювати, висловлювати в різний спосіб і з різних поглядів.

Крім виділення головного, до композиційної техніки належить і мистецтво опускати неістотне. Це останнє потрібне настільки, наскільки воно доповнює чи прояснює головне. Адже якщо інформація займає місця більше, ніж треба, вона стає зайвою і спотворює композицію. Тим-то авторові не вадить повсякчас запитувати себе: що має сказати той чи той факт? Чи можна обійтися без нього? Чи багато втратить твір, якщо факт не згадати?

Ощадливість і самообмеження в тексті засвідчують прагнення автора:

- не відхилятися від головного: *Не зупиняючись на конкретних техніках складання опитуваних анкет та обробці їх, зазначу...* (Н. Яковенко);

- зосередитися на обраному аспекті, не торкаючись інших: *Розмір нашої статті не дозволяє висвітлити всі ділянки його діяльності і творчості, тому обмежимося лише обговоренням однієї ділянки творчої спадщини Грушевського – української історії...* (Л. Винар);

- не виходити за межі поставленого завдання: *Оскільки в наше завдання не входить повний лінгвістичний аналіз *Ізборника 1076 р.*, ми тільки нагадаємо про одну зі специфічних ознак української мови...* (Л. Коломієць, О. Майборода);

- уникати повторів: *Наводити тут протоколи дослідів in extensor ми вважаємо, проте, зайвим, щоб*

не повторювали при описові багато разів ту саму мікроскопічну картину (О. Богомолець);

- не доводити самоочевидне: *Було б марною тратою часу ілюструвати прикладами цю відмінність обох поем, настільки вона очевидна. Наведемо один, випадково взятий, але типологічний для відмінності обох творів у цілому приклад (А. Шамрай);*

- не заглиблюватися в те, про що вже писали колеги: *Характеристика цієї джерельної бази з переліком літератури подана в одній з останніх праць М. Бевза, що дає нам підстави не зупинятися детально на цьому питанні (В. Вечерський).*

Усі ці приклади показують, що справжнім науковцям завжди властива цілеспрямованість – і в думках, і в слові. Вони цінують увагу читача, а тому свідомо відфільтровують інформацію, не пропускаючи в текст зайвину. «...Побічні образи, – писав І. Франко, – забирають значну часть вашої духовної енергії, спрощують утому, наводять нудьгу; річ талановитого писателя викликати якнайменше таких побічних виображень, якнайменше розсівати увагу читача, концентруючи її на головній течії аргументації» [2, с. 47].

Тексти, композиція яких чітко розмежує головне і другорядне, мають серед іншого й велику дидактичну вартість. Поганий підручник ховає істотне в купі подробиць, а тому формує в учня розмите, невизначене, несистемне мислення. Натомість добрий підручник навчає узагальнювати, знаходити суть. В автобіографії А. Ейнштейн згадував: «У віці 12–16 років я ознайомився з елементами математики, включаючи основи диференційного й інтегрального числень. При цьому, на щастя, мені трапилися книжки, автори яких не надто пильнували логічну строгість, зате скрізь добре виділяли головну думку. Ось це заняття було справді захопливим...» [5, с. 263]. Пізніше, вже в юнацькі роки, видатний фізик навчився швидко відшукувати суть і відкидати решту – все те, що перевантажує розум і відволікає від істотного [5, с. 264].

Автор, який уважно продумує композицію, ретельно структурує зміст, правильно співвідносить головне і другорядне, тим самим допомагає нам швидко сприймати і глибоко розуміти написане. Струнка будова твору вражає та захоплює, бо відповідає нашому прагненню гармонії, бажанню бачити світ злагодженим і впорядкованим.

Література

1. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.

2. Франко І. Зібр. тв.: у 50 т. / І. Франко. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – 596 с.

3. Костомаров Н. Русские инородцы: исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – Москва: Чарли, 1996. – 604 с.

4. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – Москва: ЛКИ, 2008. – 416 с.

5. Эйнштейн А. Собр. науч. трудов: в 4 т. / А. Эйнштейн. – Москва: Наука, 1967. – Т. 4. – 598 с.

6. Flesch R. The Art of Readable Writing / R. Flesch. – New York: Collier Books, 1962. – 255 p.

7. Whitehead A. N. Aims of Education / A. N. Whitehead. – New York: The Free Press, 1967. – 247 p.